

СИСТЕМА ПРИСЛІВНИКА ПАМ'ЯТКИ ПОЧАТКУ XVII СТ. «ЛЪКАРСТВО НА ѠСПАЛЫЙ ОУМЫСЛЬ ЧОЛОВЪЧІЙ» ДЕМ'ЯНА НАЛИВАЙКА

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50)

УДК 811. 161.2'282:81'367'624

DOI: 10.24144/2663-6840/2023.2(50).102–108

Гришашевич Г. Система прислівника пам'ятки початку XVII ст. «Лъкарство на Ѡспалый оумысль чоловѣчій» Дем'яна Наливайка; кількість бібліографічних джерел – 17; мова українська.

Анотація. У статті здійснено загальний огляд дослідження прислівника в діахронії та синхронії, акцентовано на важливості вивчення цієї специфічної з позиції етимології, граматики та функціонування частини мови. В основній частині статті схарактеризовано прислівникову систему перекладної (з церковнослов'янської на тогочасну староукраїнську писемно-літературну мову) пам'ятки художнього стилю початку XVII ст. «Лъкарство на Ѡспалый оумысль чоловѣчій» (1607) Дем'яна Наливайка. Церковнослов'янський текст містить понад 160 прислівників, перекладена автором староукраїнська частина – понад 200, крім орфографічних, фонетичних і словотвірних варіантів, адвербіативів, що свідчить про авторську майстерність у доборі слова під час перекладу.

Актуальність статті зумовлена тим, що система прислівника досліджуваної пам'ятки досі не привертала увагу лінгвістів у контексті адвербіальної системи староукраїнської мови.

Мета статті – проаналізувати прислівники релігійних текстів пам'ятки художнього стилю початку XVII ст. «Лъкарство на Ѡспалый оумысль чоловѣчій» Дем'яна Наливайка.

Мета статті зумовила реалізацію низки завдань, із-поміж яких – схарактеризувати стан дослідження прислівникової системи в діахронії та синхронії загалом і за матеріалами різножанрових та різностильових пам'яток XVI–XVII ст. зокрема, виявити особливості функціонування прислівників у пам'ятці художнього стилю порівняно з офіційно-діловим, визначити загальний рівень розвитку прислівникової системи староукраїнської мови на матеріалі досліджуваної пам'ятки.

Із-поміж адвербіативів у текстах Дем'яна Наливайка кількісно переважають означальні відприкметникові прислівники із суфіксами *-о, -е*, причому з явним домінуванням останнього, що може бути свідченням авторської позиції староукраїнського книжника, яка відображала наявну на той час тенденцію в уживанні таких слів, а також зумовлена, з одного боку, діалектним впливом, з іншого, – польської мови. Саме такий клас прислівників частково демонструє варіативність написання (з діакритичними знаками чи без них), хоча фонетико-словотвірні варіанти в текстах відзначені вкрай рідко, що можемо пояснити намаганнями автора дотримуватися норм тогочасної літературно-писемної мови. Значно менше функційне навантаження мають відприкметникові прислівники, утворені в результаті поєднання прийменників із формами знахідного, місцевого та родового відмінків. Відіменникові, відзайменникові та відчислівникові прислівники Дем'ян Наливайко вживає спорадично. Загалом прислівникова система староукраїнської мови, представлена в пам'ятці початку XVII ст., відображає загальні тенденції функціонування цього лексико-граматичного класу слів у староукраїнській мові, хоча з огляду на художній стиль тексту має певні відмінності.

Ключові слова: староукраїнська мова, «Лъкарство на Ѡспалый оумысль чоловѣчій», Дем'ян Наливайко, система прислівника, відприкметникові прислівники, відіменникові прислівники, відзайменникові прислівники, відчислівникові прислівники.

Постановка проблеми. Дослідження проблем становлення та розвитку граматичної системи української мови, її функціонування в різні історичні періоди, постання лексико-граматичних класів слів, особливості їхньої реалізації в текстах різних стилів і жанрів набули особливого розвитку з виданням низки пам'яток, які демонструють стан лінгвальної системи в різні періоди існування літературно-писемної мови, зокрема й староукраїнської. Кожна видана пам'ятка, уведена до наукового обігу, уможливило дослідження частин мови як репрезентантів морфологічної системи відповідного періоду, зокрема й прислівника як специфічного лексико-граматичного класу, який з огляду на свою незмінність, безкатегорійність, генезу, особливості функціонування та словотворення демонструє стан тогочасної граматичної системи, її тяглість до сучасності загалом й особливості вияву своєї природи в конкретному тексті зокрема. Зазначене вище актуалізує вивчення прислівника за текстами різних

стилів і жанрів, із-поміж яких і пам'ятка художнього стилю початку XVII ст. «Лъкарство на Ѡспалый оумысль чоловѣчій» Дем'яна Наливайка.

Аналіз досліджень. Насамперед зазначимо, що прислівник як частина мови здавна привертав увагу дослідників із позиції діахронії в контексті функціонування адвербіативів у різні періоди розвитку української мови, передовсім староукраїнської [Німчук 1978; Бевзенко 1959; Бевзенко 1960, Гумецька 1958, Назарова 1978 та ін.], водночас лінгвістів цікавили проблеми становлення окремих лексико-семантичних прислівників, зокрема відад'єктивних (І. Уздиган), темпоральних (П. Білоусенко), локативних (І. Даценко). Питання становлення українського прислівника висвітлено в низці монографій [Чапля 1960; Ярун 1993 та ін.]. Водночас інші проблеми постання й розвитку української адвербіальної системи розглянуто в дослідженнях багатьох мовознавців, зокрема К. Іваночка, М. Вербоного, Т. Назарової, С. Самійленка та ін. Крім того,

прислівники різних теренів українського діалектно-го континууму теж неодноразово привертала увагу вчених (південно-західне наріччя – праці В. Німчука, О. Пискача, Т. Розумик, І. Ощипко, О. Захарків, М. Леонової, П. Лизанця, Т. Назарової, І. Пагірі та ін.; північноукраїнське – Г. Аркушина, Н. Прилипо, Ю. Громик, Г. Гримашевич, Г. Чешко та ін., південно-східне – Г. Мартинової, Т. Щербини, О. Левенець та ін.).

Хоча найґрунтовніше, на нашу думку, прислівники в історії української мови проаналізував В. Німчук [Німчук 1978] у фундаментальній праці «Історія української мови». Крім того, учений у низці досліджень («Із словотвору прислівників говірок району верхньої течії річки Боржави (прислівники займенникового походження)» (1958), «Із словотвору прислівників (прислівники числівникового походження) в говірках району верхньої течії р. Боржави» (1958), «Словотвір прислівників іменникового (без прийменників) походження в закарпатських говірках» (1971), «Словотвір прислівників прикметникового походження в закарпатських говірках» (1965), «Українські прислівники двічі, тричі» (1970)) докладно схарактеризував діалектні прислівники закарпатського говору (внесок В. Німчука у вивчення прислівника узагальнено в публікації [Гримашевич 2018б]). Усе зазначене вище свідчить про неабияке зацікавлення прислівником у різні періоди його функціонування як у літературній, так і в діалектній мові. Водночас зауважимо, що адвербіальна система староруської мови здебільшого на матеріалі актових книг як репрезентантів офіційно-ділового стилю переважно північноукраїнського ареалу привертала нашу увагу [Гримашевич 2012; Гримашевич 2018а та ін.], хоча зазначений лексико-граматичний клас слів пам'ятки писемно-літературної мови староруської періоду «Лѣкарство на ѡспалый оумысль чоловѣчій» (1607) Дем'яна Наливайка ще не був об'єктом системного дослідження, що й зумовлює актуальність нашої розвідки.

Мета статті, завдання. Мета статті – проаналізувати прислівники релігійних текстів пам'ятки художнього стилю початку XVII ст. «Лѣкарство на ѡспалый оумысль чоловѣчій» Дем'яна Наливайка в контексті адвербіальної системи староруської мови означеного періоду.

Мета статті зумовила реалізацію низки завдань, із-поміж яких – схарактеризувати стан дослідження прислівникової системи в діахронії та синхронії загалом і за матеріалами різножанрових та різностильових пам'яток XVI–XVII ст. зокрема, визначити особливості функціонування прислівників у пам'ятці художнього стилю порівняно з офіційно-діловим, визначити загальний рівень розвитку прислівникової системи староруської мови на матеріалі досліджуваної пам'ятки.

Методи та методика дослідження. Під час написання статті застосовано такі методи: описовий – для інтерпретації та характеристики досліджуваних адвербіальних лексем, їх виокремлення та класифікації, контекстуального аналізу – для

з'ясування функціонування досліджуваних явищ у контексті, методика суцільної вибірки – для вияву адвербіальної системи, представленої в пам'ятці, з'ясування кількості аналізованих прислівників.

Виклад основного матеріалу. «Лѣкарство на ѡспалый оумысль чоловѣчій» (1607) – збірник релігійних текстів, які Дем'ян Наливайко переклав із церковнослов'янської тогочасною літературно-писемною староруською мовою, виданий 2017 року (упорядники В.М. Мойсієнко, Н.П. Бондар, О.Ю. Макарова, С.П. Радомська) у трьох томах: I том – факсимільне видання, II – метаграфований текст (ліворуч – церковнослов'янською мовою, праворуч – переклад літературно-писемною староруською), III – лінгвістичне книгознавче дослідження та словопоказчик (словопоказчик церковнослов'янського тексту вміщено на с. 31–112 видання, староруського – с. 113–210) [Лѣкарство 2017].

Характеризуючи перекладацьку майстерність староруського книжника та аналізуючи лінгвальні риси пам'ятки на різних мовних рівнях, один з упорядників В. Мойсієнко у вступі до видання зауважує, що якихось вузьколокальних явищ у перекладі загалом не виявлено, хоча загалом мова текстів засвідчує тогочасну південно-західну українську писемну традицію [Мойсієнко 2017, с. 12–13], доводить знання автором української розмовної стихії, що виразно позначено насамперед на акцентуційному рівні, та тогочасних писемно-літературних української й польської мов, що найповніше виявлено під час перекладу граматичних форм [Мойсієнко 2017, с. 16–17].

Церковнослов'янський текст досліджуваної пам'ятки містить понад 160 прислівників, староруська частина – понад 200 адвербіативів, крім орфографічних, фонетичних і словотвірних варіантів, що свідчить про авторську майстерність Дем'яна Наливайка в доборі слова чи вислову під час перекладу, які б відображали особливості тогочасної староруської літературно-писемної мови, та про стан функціонування складників прислівникової системи в означений період, оскільки цілком закономірно автор послуговувався наявними на той час у мові лексичними елементами.

Із-поміж прислівників з огляду на їх найбільшу кількість передовсім звернемо увагу на функціонування в перекладах староруського книжника відприкметникових адвербіативів на -о: *быстро* 113, *гѡлосно* 111, *го^рко* 8, *кѡрѡтко* 167, *давнѡ* 103, *далѡко* 2, *еднѡко* 85, *едно* 120, *ледво* 105, *напрѡсно* 117, *небли^ко* 23, *недѡвно* 30, *нелѡцно* VI, *немѡло* 79, *немнѡго* 21, *немѡло* 17, *нескоу^по* 173, *неспрѡвно* 129, *нѡво* 139, *по^чно* 55, *ско^ро* 10, *скоу^по* 138, *тѡхѡ* 24, *троуднѡ* 4, *тажѡко* 70, *чѡсто* 133 та ін. (о – колишнє прикметникове закінчення, що набуло значення специфічного прислівникового суфікса), які, як зауважує В. Німчук, виникли на ґрунті адвербіалізованих нечленних форм якісних прикметників середнього роду твердої групи [Німчук 1978, с. 374], та тенденцію до превалювання в перекладних релігійних текстах автора адвербіативів із суфіксом -е: *бѣ^мѡрне* 8, *бѣ^нече* 50,

безпотребе 116, вдалче 131, власне III, вѣчне 23, годне 142, далеце V, добре 16, досконале 37, духовне 161, зазе 2, зачне 169, зле 104, значне 17, зрадліве 148, истотне 53, конечне 59, коштовне 116, ласкаве 177, латве 114, марне 147, міле 79, моудре 162, нагле 43, надаре^{не} 26, невласне 58, не^обайліве 73, не^обале 60, недобре 141, недосконале 45, неезначне 50, нела^мве 95, ненадаре^{не} 108, непристойне 152, неслоушне 89, несправе^{ліве} 119, нѣкчемне 61, певне III, пілне 154, побожне 178, покорне VI, правдіве III, пристойне 146, приязліве 161, ростропне 162, скваліве 117, скромне 163, скрите 49, слоушне 8, смѣле 92, сна^оне 71, справедліве 123, спростне 44, стале 92, статечне 93, терпліве 170, оумыслне 166, хитре VI, шпетне 57 тощо, кількість яких, на думку В. Німчука, була досить значною в пам'ятках XVI–XVII ст., поступово зростала, досягши вершини в XVII ст., але потім більшість таких утворень вийшла з активного вжитку. Учений вирішально роль у розповсюдженні такого типу прислівників убачає в аналогії до історично закономірних прислівників на *-е*, співвідносних із давніми нечленими формами прикметників м'яких основ (серед них і ступенів порівняння) та контакти з польською мовою [Німчук 1978, с. 377–378]. Крім того, зазначаємо, що в церковнослов'янських текстах, які перекладав старобуковинською мовою Дем'ян Наливайко, цілком закономірно переважають прислівники із суфіксом *-о* (напр., *вѣчно* 101, *дівно* 91, *довол'но* 13, *достойно* 28, *извѣстно* 51, *лицемѣрно* 118, *лотно* 22, *лотно* 148, *мірно* 163 та ін.).

Наведені вище слова В. Мойсієнка про те, що автор досконало знав не тільки тогочасну старобуковинську писемну мову, а й польську, повністю підтверджують цю думку, тому можемо припустити, що наявність у художніх текстах-перекладах старобуковинського книжника адвербіативів із суфіксом *-е*, з одного боку, може бути зумовлена діалектним впливом, а з іншого, – польської мови.

Зауважимо, що, на відміну від більшості досліджуваних нами старобуковинських пам'яток офіційно-ділового стилю, у яких досить часто функціонували паралельні форми тих самих прислівників то з *-о*, то з *-е* як відображення загальної тенденції тогочасної системи адвербіатива [див., наприклад: Гримашевич 2012; Гримашевич 2018 та ін.], у текстах Дем'яна Наливайка це явище спорадичне, оскільки відзначаємо лише шість таких фіксацій: *мо^оно* 6, *мо^оне* 123; *него^оно* 41, *него^оне* 148; *подбно* 82, *подбне* 47; *про^оне* 10, *прочно* 111, *противне* 03, *противно* 71; *ѣвне* 15, *ѣвно* 20, що, очевидно, зумовлене стилем пам'ятки та авторською позицією у використанні переважно прислівників із суфіксом *-е*.

У перекладах відзначаємо незначну кількість прислівників у простій формі вищого ступеня порівняння, утвореній за допомогою суфіксів *-ѣй* (*-ей*) чи рідше *-е* як від тих самих основ адвербіативів (*барзѣй* 13, *досконалѣй* 175, *лацнѣй* 177, *мнѣй* 168, *ніжєй* 48, *первѣй* 61, *рыхлѣй* 101, *вышше* 40), так і суплетивних (*большей* 2, *менше* 70, *горше* 101, *лѣше* 127). Відзначаємо одну фіксацію утворення простої форми компаративна прислівника із запереч-

ною часткою *не*: *нелегце* 153. У формі суперлатива автор ужив лише утворення від прислівника *барзо* VI: *найбарзѣй* 11, *найбарзѣй* 122. Переважне функціонування компаративних утворень із давнім суфіксом *-ей* підтверджує думку лінгвістів про те, що в пам'ятках XVI – I половини XVII ст. такі прислівники були досить численними [Гринчишин 2003, с. 36]. Водночас український діалектний континуум і досі кореспондує компаративні форми адвербіативів із зазначеним суфіксом (див., напр. [Гримашевич 2014]), які наявні переважно в низці говорів південно-західного наріччя та північноукраїнського, насамперед у західнополіському діалекті, тобто в архаїчних ареалах, що засвідчує тяглість таких форм ступенів порівняння прислівника від давнини до сьогодення. Крім того, у тексті пам'ятки фіксуємо також прислівник *позавтрѣй* 155 із суфіксом *-ѣй*, що підтверджує активність його побутування в старобуковинський період.

Аналізуючи означальні відприкметникові прислівники, акцентуємо й на питанні варіантності адвербіативів. Насамперед зазначимо, що Дем'ян Наливайко не вживав великої кількості фонетичних чи словотвірних варіантів тих самих лексем, оскільки фіксуємо спорадично переважно тільки різні орфографічні форми того самого слова з діакритичними знаками чи без них (напр., *бє^течне* 50, *бє^течне* 105; *пє^шше* 15, *перше* 102; *прочно* 10, *про^жно* 111 тощо), хоча саме відприкметникові означальні прислівники у формі компаративна наявні в різних фонетико-словотвірних варіантах: *далѣй* II, *дале^о* 47, *далѣ* 108; *большей* 2, *бо^шей* 69, *бо^ше* 16, *больше* 31, *больше* 74; *легче* 59, *легше* 60 тощо, оскільки варіантні форми інших розрядів представлені лише поодинокими прикладами, напр.: *кгда* 41, *кгда^ы* 12, *кгда^ы-сь* 93. Незначну кількість варіантів прислівників можна, очевидно, пояснити намаганнями старобуковинського книжника дотримуватися норм тогочасної літературно-писемної мови.

Учені зауважують, що поряд із відад'єктивними в історії української мови відомі й відприкметникові прислівники, утворені сполученням прийменників і субстантивованих прикметників із різними вихідними родово-відмінковими формами. Із-поміж них:

1) прислівники, співвідносні зі субстантивованими прикметниками чоловічого-середнього роду однини у формі родового відмінка з прийменниками *з/с*, *за*, *до*, які в досліджуваній пам'ятці фіксуємо спорадично із початковим елементом *з*: *збола* 142, *здалека* 25 (*здалека* 77), *знагла* 9; водночас відзначаємо адвербіатив такого типу із префіксом *не-*: *незбола* 5;

2) прислівники, співвідносні зі субстантивованими прикметниками середнього роду однини у формі знахідного відмінка, що поєднується з прийменниками *в*, *за*, *на* (у текстах лише одне слово *завєвне* 33);

3) прислівники, співвідносні зі субстантивованими прикметниками чоловічого-середнього роду однини у формі місцевого відмінка або відчислівниковими прикметниками у формі знахідного від-

мінка, що поєднується з прийменником *по*: *помалу* 6, *почасти* 34;

4) прислівники, співвідносні зі субстантивованими прикметниками чоловічого-середнього роду однини у формі місцевого відмінка, поєданого з прийменниками *в*, *на*. [Німчук 1978, с. 381], хоча останньої групи прислівників не фіксуємо.

Отже, основний репертуар відприкметникових прислівників пам'ятки – прислівники із суфіксами *-е* та *-о*, оскільки інші відад'єктивні утворення відзначаємо лише спорадично.

Ужиті автором у художніх текстах відіменникові прислівники – це невелика кількість прийменниково-іменникових утворень із формами:

1) знахідного (*внєть* 30, *вноутрь* 58, *внѣвечь* 63, *впродь* VI, *вслѣ*⁹ 162; *наѣвки* 30, *напродь* 71);

2) місцевого відмінків (*вкоупѣ* 143, *вночі* 119, *врыхлѣ* 92, *поневоля* 116);

3) значно рідше – родового (*спосро⁹ку* 48, *знадвора* 102, *завтра* 113).

Досить спорадично автор уживає прислівники, утворені в результаті адвербіалізації форм орудного відмінка: *даро^м* 157, *поєдінкомъ* V, *часомъ* 63 (докладно особливості адвербіалізації таких форм в українській літературній мові та діалектах проаналізовано в [Гримашевич 2015]).

Очевидно, спорадичність уживання відіменникових прислівників загалом та адвербіалізованих сполук у формі орудного відмінка зокрема в текстах Дем'яна Наливайка зумовлена художнім стилем текстів, оскільки в тогочасному офіційно-діловому мовленні існування таких прислівників доволі частотне, адже за їхньою допомогою писарі могли передавати спосіб чи міру виконання злочину, покарання, ступінь завданих позивачам збитків і спричинених злочинів.

Як зазначає В. Німчук, відзайменникові прислівники – найдавніші утворення, які зазнали насамперед різних фонетичних змін, функціонували в різні періоди розвитку мови здебільшого із семантикою місця [Німчук 1978, с. 348, 360]. Зауважимо, що з-поміж 18 ужитих Дем'яном Наливайком відзайменникових прислівників зі значенням місця фіксуємо 7: *тоут* V (*тоут^м* 28), *где* 24, *нѣгди* III, *ошоль* 108, *отоль* 10, *отолъ* 172, *всєгда* 177, що справді підтверджує зазначену думку, інші – це адвербіативи часу: *кды* 41 (*кды* 12), *кды-сь* 93, *теперъ* 31 (*тепе⁹* 3, *тепер⁹* 37), *тогда* 40 (*тоды* 7), *теды* 7, *нѣкды* 19 (*нѣкды* 48, *нѣкды* 106, *завше* 1), способу дії: *такъ* IV (*так* 77, *та^к* 38, *такъ* 164), *иначей* 3, *нетаковô* 40), причини (*нащо* 118) та міри і ступеня (*нѣзачо* 5). Водночас хочемо зауважити щодо прислівника *нетаковô* 40, до формальної словотвірної структури якого входить вказівна частка *-во*, яка демонструє виразний діалектний вплив, оскільки утворення такого типу досі функціонують у говорах південно-західного та поліського нарчч.

В. Мойсієнко, аналізуючи полонізми «Лькарства на оспалый оумысль чоловічій», називає з-поміж них і прислівники: *знагла* 9, *обфите* 144 [Мойсієнко 2017, с. 20].

Водночас дослідник припускає, що Дем'ян

Наливайко ввів до наукового обігу деякі прислівники, зокрема *цѣлкомъ*, який фіксуємо й у досліджуваних текстах (*цѣл⁹комъ* 150): *Пре⁹ цю цѣл⁹комъ королевства частокрôтъ до розервѣнья прійти моу⁹сли* [Лікарство 2017, с. 150], натомість учений остаточно не впевнений, якого походження цей адвербіатив: чи це українізований полонізм, чи поширене в розмовній практиці українське слово [Мойсієнко 2017, с. 20], хоча ми схильні все ж дотримуватися другої позиції, на користь якої свідчить, зокрема, і прийменник *пре⁹*, відомий на теренах південно-західного нарчччя. Ужитий у наведеному уривку прислівник міри і ступеня *частокрôтъ* 13 – єдине складне прислівникове утворення-комполит у перекладних текстах Дем'яна Наливайка.

Нечисленною порівняно з іншими групами прислівників є відчислівникові – найдавніші утворення, що сягають праслов'янської мови, у якій адвербіалізувалися насамперед форми порядкових числівників [Німчук 1978, с. 341–412]. Така група адвербіативів не поповнюється новотворами [Мукан 1986], оскільки відчислівниковий тип адвербіальної деривації непродуктивний [Вихованець 2004, с. 298–320]. Дем'ян Наливайко вживає лише три таких прислівники: *нѣришѣ* 102, *повторѣ* 82, які підтверджують думку В. Німчука щодо адвербіалізації насамперед форм порядкових числівників, а також прислівник міри і ступеня *мало* 11. В. Мойсієнко припускає авторство Дем'яна Наливайка, очевидно, під впливом чеської мови, щодо відчислівникових прислівників *вдєслѣтеро* та *вдєслѣтеронаособь* 121 [Мойсієнко 2017, с. 20], останній із яких уміщений у досліджуваній пам'ятці.

Насамкінець проаналізуємо особливості перекладу церковнослов'янських прислівників староукраїнськими адвербіальними відповідниками чи іншими синтаксичними одиницями, якими вважав за доцільне Дем'ян Наливайко замінити такі лексеми. Як було зазначено вище, кількість прислівників у церковнослов'янських текстах різна насамперед з огляду на пошук автором найбільш доцільного для перекладного контексту адвербіатива чи словосполучення, переклад прислівника іншою частиною мови, а також через те, що навіть безприслівникові конструкції автор часто замінює прислівниковими, напр.: *страшно естъ – страшенъ естъ* 97, *перве грѣхи своа – ты впро⁹ грѣхи твой* 68, *болѣзни прѣлежающее живôтно – хвороба^м по⁹легающимъ е⁹ быдлате^м* 114, *извѣстно всегда – вѣчне трѣваючѣ* 51, *виждѣ оубо испытно коєгôждо – прѣто розбачай достатечне коєждого* 160, *иногда же инако прѣлагаютсѣ вѣци – рѣчи с часом сѣ омѣняютъ* 153, *едва кто оузрѣтъ сѣ дерзновеиємъ – ледво мôжетъ безпечне видѣти* (у староукраїнському перекладі маємо два прислівники, хоча в церковнослов'янській частині їх немає) та ін.

Висновки. Отже, лексико-граматичний клас прислівника, як свідчать мовознавчі дослідження, у яких схарактеризовано адвербіативи з позиції як діакронії, так і синхронії, та власні спостереження й узагальнення на основі зібраного діалектного матеріалу та насамперед опрацювання низки пам'яток

переважно офіційно-ділового, а в запропонованій розвідці художнього стилю, виявляє тенденцію до тяглості від найдавніших часів до сучасності, оскільки більшість його елементів функціонує в літературній мові та діалектах. Адвербіальна система, представлена в перекладній із церковнослов'янської староукраїнською літературно-писемною мовою пам'ятці «Лькарство на оспалый оумысль чоловічій» Дем'яна Наливайка підтверджує погляди мовознавців щодо активності побутування в означений період (XVI–XVII ст.) насамперед відприкметникових прислівників із суфіксами *-o* та *-e*, причому, на відміну від текстів офіційно-ділового стилю, де такі форми вживалися паралельно приблизно з однаковою кількістю, зі значною перевагою другого суфікса в художніх текстах, що, очевидно, свідчить про авторську позицію Дем'яна Наливайка, яка відображала наявну на той час тенденцію в уживанні таких слів у староукраїнській мові, а також зумовлена, з одного боку, діалектним впливом, а з іншого – польської мови. Значно менше функційне навантаження в тексті досліджуваної пам'ятки мають відприкметникові прислівники, утворені в результаті поєднання прийменників із формами знахідного, місцевого та родового відмінків (таку ж тенденцію спостерігаємо й у староукраїнських пам'ятках офіційно-ділового стилю). Водночас відіменникові, відзайменникові та відчислівникові прислівники Дем'яна Наливайка живає спорадично, що зумовлено, знову ж таки, стилем перекладних текстів.

Крім того, найімовірніше, саме стиль пам'ятки та її відповідність тогочасній літературно-писемній мові зумовили нечисленність варіативних форм написання здебільшого відприкметникових, рідше –

відзайменникових прислівників (із діакритичними знаками чи без них), а також фонетико-словотвірних варіантів адвербіальних лексем.

Кількісна невідповідність прислівників у церковнослов'янському та староукраїнському текстах із тенденцією до збільшення адвербіативів зумовлена намаганням автора якнай докладніше зі збереженням семантики та відповідно до норм староукраїнської норм передати зміст завдяки вживанню найбільш доцільного для перекладного контексту слова чи словосполучення, перекладу прислівника іншою частиною мови або іншу частину мови прислівником, а заміну безприслівникових словосполучень граматичними конструкціями з адвербіативами.

Загалом прислівникова система староукраїнської мови, відображена в пам'ятці початку XVII ст., відображає загальні тенденції функціонування цього лексико-граматичного класу слів у староукраїнській мові, хоча з огляду на художній стиль, як видно з наведеного матеріалу, має певні відмінності. Насамкінець зазначимо, що дослідження прислівників у різноманітних пам'ятках має важливе значення для вивчення історії української мови загалом і становлення адвербіальної системи зокрема, водночас дає підстави констатувати, що прислівник, хоч і периферійний клас слів, в усі періоди розвитку мови свідчить про стан її граматичної системи та є невідмінним складником лексики.

Перспективи наукових пошуків убачаємо в дослідженні прислівників в інших пам'ятках староукраїнської мови для здійснення системного опису адвербіальної системи вказаного періоду та її динаміки.

Література

1. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. Ужгород: Закарпатське обласне видавництво, 1960. 416 с.
2. Бевзенко С.П. З історичних коментарів до українського словотвору. Прислівник. *Наукові записки Ужгородського державного університету*. Том 37. Ужгород, 1959. С. 21–40.
3. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. За ред. І. Вихованця. Київ: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. 400 с.
4. Гримашевич Г.І. Прислівникова система Кременецької актової книги земського уряду 1578 р. *Філологічний часопис*. Випуск 2 (12). Умань: ВПЦ «Візаві», 2018. С. 10–15.
5. Гримашевич Г.І. *Прислівникова система Луцької замкової книги 1560–1561 рр. Писемні пам'ятки: текст і контекст*. Львів, 2015. С. 129–138.
6. Гримашевич Г. Синхронічне та діахронічне дослідження прислівника в науковій спадщині В.В. Німчука. *IX Міжнародний конгрес україністів. Мовознавство: зб. наук. ст. (до 100-річчя Національної академії наук України)*. [голов. ред. Г. Скрипник]; НАН України; ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. Київ, 2018. С. 689–697.
7. Гримашевич Г.І. Система прислівника в Житомирській актової книзі 1635 року (відприкметникові та відіменникові прислівники). *Мовознавчий вісник*. Вип. 14–15. Черкаси, 2012. С. 46–51.
8. Гримашевич Г.І. Ступенювання прислівників в українських діалектах. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Філологічна»: збірник наукових праць. Уклад. І.В. Ковальчук, С.В. Новоселецька. Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2014. Вип. 49. С. 31–33.
9. Гринчишин Д.Г. Ступенювання прислівників в українських пам'ятках XVI – першої половини XVII ст. *Волинь-Житомирщина: Історико-філологічний збірник з регіональних проблем*. Житомир, 2003. Випуск 10. С. 33–46.
10. Гумецька Л.О. Словотвір прислівників української актової мови XIV–XV ст. *Українська мова і література в школі*. 1958. № 6. С. 19–26.

11. Лѣкарство на оспалый оумысль чоловѣчій. Підготували до видання В.М. Мойсієнко, Н.П. Бондар, О.Ю. Макарова, С.П. Радомська. Том I–III. Житомир, 2017.
12. Мойсієнко В. Перекладацька майстерність староукраїнського книжника. *Лѣкарство на оспалый оумысль чоловѣчій*. Підготували до видання В.М. Мойсієнко, Н.П. Бондар, О.Ю. Макарова, С.П. Радомська. Том III. Житомир, 2017. С. 6–22.
13. Мукан Г.М. Морфологічна будова і способи творення прислівників. *Українська мова і література в школі*. 1986. № 10. С. 33–37.
14. Назарова Т.В. Про особливості творення прислівників місця і часу в українській мові. *Українська мова і література в школі*. 1978. № 5. С. 11–12.
15. Німчук В.В. Прислівник. *Історія української мови. Морфологія*. Ред. кол. В.В. Німчук, А.П. Грищенко та ін. Київ: Наукова думка, 1978. С. 342–412.
16. Чапля І.К. Прислівники в українській мові. Харків: Видавництво Харківського університету, 1960. 123 с.
17. Ярун Г.М. Кореляція форми і змісту в розвитку української прислівникової системи. Київ: Наукова думка, 1993. 110 с.

References

1. Bevzenko S.P. (1959) Z istorychnykh komentariv do ukrainskoho slovotvoru. Pryslivnyk [From historical comments to Ukrainian vocabulary. Adverb]. *Naukovi zapysky Uzhhorodskoho derzhavnoho universytetu*. Tom 37. Uzhhorod. S. 21–40 [in Ukrainian].
2. Bevzenko S.P. (1960) Istorychna morfolohiia ukrainskoi movy [Historical morphology of the Ukrainian language]. Uzhhorod: Zakarpatske oblasne vydavnytstvo. 416 s. [in Ukrainian].
3. Vykhovanets I., Horodenska K. (2004) Teoretychna morfolohiia ukrainskoi movy [Theoretical morphology of the Ukrainian language]. Za red. I. Vykhovantsia. Kyiv: Univ. vyd-vo «Pulsary». 400 s. [in Ukrainian].
4. Hrymashevych H.I. (2018) Pryslivnykova systema Kremenetskoi aktovoi knyhy zemskoho uriadu 1578 r. [The adverbial system of the Kremenets act book of the Zemstvo government of 1578]. *Filolohichni chasopysy*. Vypusk 2 (12). Uman: VPTs «Vizavi». S. 10–15 [in Ukrainian].
5. Hrymashevych H.I. (2015) Pryslivnykova systema Lutskoi zamkovoï knyhy 1560–1561 rr. [The adverbial system of the Lutsk castle book of 1560–1561.]. *Pysemni pam'iatky: tekst i kontekst*. Lviv. S. 129–138 [in Ukrainian].
6. Hrymashevych H. (2018) Synkhronichne ta diakhronichne doslidzhennia pryslivnyka v naukovi spadshchyni V.V. Nimchuka [Synchronic and diachronic study of the adverb in the scientific heritage of V.V. Nimchuk]. *IKh Mizhnarodnyi konhres ukrainistiv. Movoznavstvo: zb. nauk. st. (do 100-richchia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy)*. [Holov. red. H. Skrypnyk]; NAN Ukrainy; IMFE im. M.T. Rylskoho. Kyiv. S. 689–697 [in Ukrainian].
7. Hrymashevych H.I. (2012) Systema pryslivnyka v Zhytomyrskii aktovii knyzi 1635 roku (vidprykmetykovi ta vidimennykovi pryslivnyky) [The adverb system in the Zhytomyr Act Book of 1635 (adjective and nominative adverbs)]. *Movoznavchyi visnyk*. Vyp. 14–15 Cherkasy. S. 46–51 [in Ukrainian].
8. Hrymashevych H.I. (2014) Stupeniuvannia pryslivnykiv v ukrainskykh dialektakh [Grading of adverbs in Ukrainian dialects]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriia «Filolohichna»: zbirnyk naukovykh prats*. Uklad. I.V. Kovalchuk, S.V. Novoseletska. Ostroh: Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Vyp. 49. S. 31–33 [in Ukrainian].
9. Hrynchyshyn D.H. (2003) Stupeniuvannia pryslivnykiv v ukrainskykh pam'iatkakh XVI – pershoi polovyny XVII st. [Grading of adverbs in Ukrainian monuments of the 16th – first half of the 17th century]. *Volyn-Zhytomyrshchyna: Istoryko-filolohichni zbirnyk z rehionalnykh problem*. Zhytomyr. Vypusk 10. S. 33–46 [in Ukrainian].
10. Humetska L.O. (1958) Slovtvir pryslivnykiv ukrainskoi aktovoi movy XIV–XV st. [Vocabulary of adverbs of the Ukrainian act language of the 14th–15th centuries]. *Ukrainska mova i literatura v shkoli*. № 6. S. 19–26 [in Ukrainian].
11. Likarstvo na ospalyi oumysl cholovichi (2017) [Medicine for a Man's Sleepy Mind]. Pidhotuvaly do vydannia V.M. Moisiienko, N.P. Bondar, O.Yu. Makarova, S.P. Radomska. Tom I–III. Zhytomyr [in Ukrainian].
12. Moisiienko Viktor. (2017) Perekladatska maisternist staroukrainskoho knyzhnyka [The translation skill of an old Ukrainian scribe]. *Likarstvo na ospalyi oumysl cholovichi*. Pidhotuvaly do vydannia V.M. Moisiienko, N.P. Bondar, O.Yu. Makarova, S.P. Radomska. Tom III. Zhytomyr. S. 6–22 [in Ukrainian].
13. Mukan H.M. (1986) Morfolohichna budova i sposoby tvorennia pryslivnykiv [Morphological structure and ways of creating adverbs]. *Ukrainska mova i literatura v shkoli*. № 10. S. 33–37 [in Ukrainian].
14. Nazarova T.V. (1978) Pro osoblyvosti tvorennia pryslivnykiv mistsia i chasu v ukrainskii movi [On the peculiarities of creating adverbs of place and time in the Ukrainian language]. *Ukrainska mova i literatura v shkoli*. № 5. S. 11–12 [in Ukrainian].
15. Nimchuk V.V. (1978) Pryslivnyk [Adverb]. *Istoriia ukrainskoi movy. Morfolohiia*. Red. kol. V.V. Nimchuk, A.P. Hryshchenko ta in. Kyiv: Naukova dumka. S. 342–412 [in Ukrainian].
16. Chaplia I.K. (1960) Pryslivnyky v ukrainskii movi [Adverbs in the Ukrainian language]. Kharkiv: Vydavnytstvo Kharkivskoho universytetu. 123 s. [in Ukrainian].

17. Yarun H.M. (1993) Koreliatsiia formy i zmistu v rozvytku ukraiinskoï pryslivnykovoi systemy [Correlation of form and content in the development of the Ukrainian adverbial system]. Kyiv: Naukova dumka. 110 s. [in Ukrainian].

**THE ADVERBIAL SYSTEM OF MONUMENTS OF THE BEGINNING
OF THE 17TH CENTURY. “MEDICINE FOR A MAN’S SLEEPY MIND”
BY DEMYAN NALYVAYKO**

Abstract. The article deals with a general overview of the analysis of the adverb in diachrony and synchrony, emphasizing the importance of studying this specific part of the language from the standpoint of etymology, grammar, and functioning. The adverbial system of the translation (from Church Slavonic to the contemporary Old Ukrainian written and literary language) of monuments of the artistic style of the beginning of the 17th century is characterized. “Medicine for a man’s sleeping mind” (1607) by Demyan Nalyvayko. The Church Slavonic text contains more than 160 adverbs, the Old Ukrainian part is translated by the author – more than 200, in addition to orthographic, phonetic and word-forming variants, adverbials, which testifies to the author’s skill in choosing words during translation.

The relevance of the article is due to the fact that the adverbial system of the researched monument has not yet attracted the attention of linguists in the context of the adverbial system of the Old Ukrainian language.

The purpose of the article is to analyze the adverbs of religious texts of the artistic style of the beginning of the 17th century. “Medicine for a man’s sleepy mind” by Demyan Nalyvayko.

The purpose of the article led to the realization of a number of tasks, among which is to characterize the state of research of the adverbial system in diachrony and synchrony in general and based on the materials of various genre and style monuments of the 16th–17th centuries, separately to reveal the peculiarities of the functioning of adverbs in the monument of artistic style compared to the official-business one, to determine the general level of development of the adverbial system of the Old Ukrainian language on the material of the studied monument.

Among the adverbials in the texts of Demyan Nalyvayko quantitatively predominate adjectival adverbs with the suffixes *-o*, *-e*, and with a clear dominance of the latter, which may be evidence of the author’s position of the old Ukrainian scribe, which reflected the existing trend in the usage of such words at that time, and it is also determined, on the one hand, by the influence of the dialect, on the other hand – by the Polish language. It is this class of adverbs that partially demonstrates the variability of writing (with or without diacritical marks), although phonetic and word-forming variants are noted extremely rarely in the texts, which can be explained by the author’s efforts to adhere to the norms of the literary and written language of the time.

Adjective adverbs, formed as a result of combining prepositions with accusative, locative, and genitive forms, have a much smaller functional load. Demyan Nalyvayko uses nominative, pronoun and negative adverbs sporadically. In general, the adverbial system of the Old Ukrainian language, reflected in the monument of the beginning of the 17th century, single out the general tendencies of the functioning of this lexical and grammatical class of words in the Old Ukrainian language, although it has certain differences in view of the artistic style of the text.

Keywords: Old Ukrainian language, monument of artistic style, Demyan Nalyvayko, adverb system, adjective adverbs, noun adverbs, pronoun adverbs, numeral adverbs.

© Гримашевич Г., 2023 р.

Галина Гримашевич – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української мови та методики її навчання Житомирського державного університету імені Івана Франка, Житомир, Україна; h_hrymashevych@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0003-3225-0031>

Halyna Hrymashevych – Candidate of Philology, Associate Professor, Head of the Department of Ukrainian Language and Methods of its Teaching, Ivan Franko Zhytomyr State University, Zhytomyr, Ukraine; h_hrymashevych@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0003-3225-0031>